

De evolutie van de belangstelling voor het thema dood in de internationale wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke literatuur in de periode van 1960-1980 Een kwantitatief titelonderzoek

door

JOHAN SEVENS

INLEIDING

Het is opvallend dat in de laatste 10 à 15 jaar verschillende werken een toename aangeven van het aantal publicaties m.b.t. het thema dood. Dit is opmerkelijk omdat juist in deze periode – door P. Ariès bestempeld als die waar de dood verboden is – dit thema meer en meer in de internationale literatuur verschijnt^{1 2}.

Deze groeiende interesse bestaat niet enkel bij Sociologen en Historici, zij is ook aanwezig in de andere menswetenschappen^{3 4}.

De centrale vraag die we ons hier kunnen stellen is : waar ligt de diepere oorzaak van dit veranderingsproces ?

Wat is hierop het antwoord van een aantal belangrijke auteurs ?

Eerst en vooral stellen we vast dat ze het er bijna allemaal over eens zijn dat er in de jaren 1960-1970 een breuk, „une rupture” of een mutatie plaatsvindt^{5 6}.

Minder eensgezind is men wanneer het er op aan komt deze mutatie of breuk te verklaren. Zo ziet P. Ariès de huidige fase („De verboden dood”), als een uitloper van een proces waarin de dood meer en meer van het openbare leven wordt onttrokken.

1. Zie o.m. publikaties van P. Ariès, O. G. Brim, P. Chaunu, V. Jankélévitch, L. V. Thomas, M. Vovelle, J. Ziegler enz. Zie ook de themanummers over de dood in *Annales E.S.C.* (1976), *De Gids* (1966), *Le Monde* (1978), *Les Nouvelles Littéraires* (1976) enz.

2. P. CHAUNU, *Éloge de la Mort*, *Les Nouvelles Littéraires*, 54 (1976), 2528, p. 15.

3. Voor wat de Sociologie betreft, zie o.m. het literatuuroverzicht „Sociologen over doodsproblematiek” in *Mens en Maatschappij*, 4 (1973), 48, pp. 392-414.

4. Voor de Psychologie kunnen we o.m. verwijzen naar A. GODIN, *Mort et Présence, études de psychologie*, Brussel, 1971.

5. P. CHAUNU, *Éloge de la Mort*, *Les Nouvelles Littéraires*, 54 (1976), 2528, p. 15.

6. A. HAHN, *Tod und Individualität*. Eine Übersicht über neuere Französische Literatur, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 31 (1979), p. 747.

Echter, nergens in zijn publicaties geeft hij aan waaraan dit proces te wijten is⁷ ⁸. Hij is er trouwens van overtuigd dat „mentalités” zich autonoom ontwikkelen, zodanig dat er geen sprake is van een uiteindelijke motor⁹.

P. Chaunu is er eveneens van overtuigd dat het denken een autonoom geformeerd systeem is¹⁰. Nochtans correleert hij deze breuk met de invloed van andere factoren op het denken:

ten eerste is er een demografische reden: na 1963-65 daalt de levensverwachting in het Westen, met 2 à 3 jaar¹¹.

ten tweede doet zich volgens Chaunu vanaf 1968 een – wat hij noemt – „crise de civilisation” voor¹².

Nochtans, Chaunu verklaart echter niet waarom die maatschappij vanaf 1968 „une crise de civilisation” doormaakt.

Kort samengevat is het opvallend dat zowel P. Ariès als P. Chaunu in feite eerder symptomen aangeven van een mutatieproces dan een antwoord te geven op het waarom ervan¹³. Het is zelfs zo dat vooral P. Ariès mogelijke verklaringen, die rekening houden met socio-economische bewegingen, niet aanvaardt: psychologische transformaties evolueren volgens hem autonoom¹⁴.

Wie wel het belang van de economische factor benadrukt is J. Ziegler. Het taboe rond de dood en de verdringing ervan uit het bewustzijn van de westerse mens, zijn volgens hem symptomen van een algemeen zinloos worden van de dood, die zijn oorzaak vindt in de structuur van de kapitalistische maatschappij m.a.w. de dood is zinloos in een samenleving die gebaseerd is op prestatie en winstmaximalisatie, en komt dientengevolge in handen van specialisten van de dood: de thanatokraten¹⁵.

De link met het economische is hier dus duidelijk aanwezig, maar de vraag kan gesteld worden hoe het komt dat deze zinloosheid zich pas gemanifesteerd heeft in de periode 1960-70, terwijl de

7. D. BOURGOIS & B. van HEERIKHUIZEN, *Een interview met P. Ariès*. Gestalten van de dood, Baarn, 1980, p. 86.

8. P. ARIÈS, *Essais sur la mort en Occident du Moyen-Age à nos jours*, Paris, 1975, p. 61.

9. „He (Ariès) barely mentions changes in either economic structure or in the modes of production”. L. STONE, *Death and its History*, New York Review of Books, 25 (1978), 15, pp. 22-32.

10. P. CHAUNU, *La Mort à Paris*, Paris, 1976, p. 5.

11. P. CHAUNU, *Démographie, où est la victoire?*, Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, p. 22.

12. P. CHAUNU, *La Mort à Paris*, Paris, 1976, p. 6.

13. C. LEBBE, *Het verlies van de dood*. Ariès en het sterven van de westerse mens, Knack, 1983, 18, p. 134.

14. D. BOURGOIS e.a., *Een interview met P. Ariès*, Gestalten van de dood, Baarn, 1980, p. 88.

15. A. HAHN, *Tod und Individualität*, KZSSP, 31 (1979), pp. 749-751 (bespreking J. Ziegler, Les vivants et la Mort).

kapitalistische structuur in het Westen reeds lang daarvoor aanwezig was ?

Een bevredigend antwoord op onze hogergestelde vraag hebben we dus nog niet. Als mogelijk alternatief zouden we dit fenomeen misschien kunnen verklaren door het te benaderen d.m.v. de hypothese van het „Menselijk gedrag tijdens langdurige economische recessies”.

De volgende gedachte staat hier centraal : fluctuaties op het economische vlak hebben een uitwerking op het menselijk gedrag.

Eén van de belangrijkste motoren van het menselijk handelen is de *angst* ; de mens gedraagt zich normaal wanneer die angst latent afwezig is. Een crisisgedrag ontstaat wanneer een aantal factoren (uitzichtloosheid, onzekerheid, blokkering van de toekomst enz.), veroorzaakt door een neergaande economische conjunctuur, de angst meer en meer aanwezig doen worden ¹⁶.

Deze vaststelling wordt geconfirmeerd door resultaten uit de Thanatopsychologie. Men legt de nadruk op de alledaagsheid en de problemen die eruit voortvloeien : door confrontatie van het individu met zijn dagelijkse realiteit ontstaan een aantal spanningen : als deze kunnen opgelost worden, door bvb. in te grijpen in zijn omgeving, verschaft dit aan het individu de indruk dat hij zijn spanningen, zijn problemen de baas kan ^{17 18}.

Echter wanneer oplossingen voor die spanningen en problemen uitblijven, en dit tengevolge van de machteloosheid van het individu, gaan deze spanningen over tot *Belastingsmomenten* die de directe aanleiding zijn tot stress en angst ¹⁹.

Deze angst voor de dood en het sterven is – onafhankelijk van de ouderdom – daar het grootst waar spanningen en belastingen zowel in het beroeps- en het privé-leven samen komen ²⁰.

Het is dus een zich wijzigende sociale situatie die de oorzaak is van een toename van angst voor de dood en het sterven.

Hierop verder bouwend is het dus ook zo dat een groot deel van de sociale situatie zich zal wijzigen t.g.v. een veranderende economische situatie ; bvb. het individu verliest zijn werk en eveneens een deel van zijn inkomen, bijgevolg neemt het gevoel van machteloosheid toe.

16. H. GAUS, *Menselijk gedrag tijdens langdurige economische recessies (een schets)*, Malle, 1981, p. 11.

17. H. GAUS, idem, p. 16.

18. W. D. FRÖHLICH, *Angst. Gefahrensignale und ihre psychologische Bedeutung*, Nördlingen, 1982, p. 50.

19. W. D. FRÖHLICH, idem, p. 50.

20. W. D. FRÖHLICH, idem, p. 43. (hierin wordt verwezen naar R. KASTENBAUM & D. T. COSTA, *Psychological perspectives to death*. In : M. R. ROSENZWEIG, *Annual Review of psychology*, New York, vol. 28, 1977).

Indien we nu uitgaan van deze vaststelling, zouden we een verschillende houding t.o.v. de dood moeten merken in periodes van economische hoog- en laagconjunctuur: meer specifiek zouden spanningen t.g.v. angst voor sterven en dood moeten toenemen in een periode van laagconjunctuur; de angst zou anderzijds meer en meer een latent karakter krijgen in een opgaande fase.

Bovenstaande veronderstellingen kunnen o.m. geverifieerd worden door de evolutie van de belangstelling voor de dood in de literatuur na te gaan: immers, literatuur is één van die vormen van „compensatieverbeelding” die een aantal spanningen opwekt, die op hun beurt het gevoel van onbehagen – dat ontstaat tengevolge van spanningen voortvloeiend uit de dagelijkse realiteit – zal gaan neutraliseren²¹.

De aard van de onderwerpen die voorkomen in de literatuur zou dus voor een deel kunnen verklaard worden als een antwoord op de behoefte om spanningen, o.m. veroorzaakt door een economische recessie, te neutraliseren.

Door dus na te gaan hoe de evolutie van de literatuur m.b.t. het thema dood verloopt – dit gecorreleerd met de evolutie van economische conjunctuur –, zou het mogelijk kunnen zijn een antwoord te vinden op de vraag of de belangstelling voor de dood in de literatuur toeneemt, afneemt of constant blijft in een periode van economische recessie.

Meer specifiek zal hier worden nagegaan of er daadwerkelijk een mutatie i.v.m. belangstelling voor de dood plaatsvond tussen 1960 en 1980; een periode waarin de Kondratieff overgaat van hoogconjunctuur naar recessie en later naar depressie²².

Na hierna de methode uiteengezet te hebben, wordt zij vervolgens toegepast op een aantal reeksen waaruit tenslotte enkele voorlopige conclusies zullen afgeleid worden.

METHODE

1. Inleiding

Een onderzoek dat de belangstelling voor de dood via de literatuur wil nagaan kan grosso modo op 2 manieren geschieden; een kwalitatieve en kwantitatieve manier.

De *kwalitatieve benaderingswijze* komt er op neer dat een aantal publicaties worden doorgenomen, samengevat en besproken.

21. H. GAUS, *Menselijk gedrag tijdens langdurige economische recessies (een schets)*, Malle, 1981, p. 25.

22. H. GAUS, idem, pp. 79-82 & M. FOGUENNE, *De Kondratieffbeweging opnieuw in de belangstelling*, BBL-Berichten, 23 (1982), pp. 2-3.

Eén van de voordelen van deze methode is, dat men per werk en per auteur een diepteonderzoek kan uitvoeren.

Naast het zeer tijdrovende karakter van een dergelijke werkwijze, is een ander nadeel het feit dat de lijst met doorgenomen publicaties noodgedwongen selectief en beperkt zal zijn; bovendien riskeert men te vervallen in een uitgebreid literatuuroverzicht.

Als voorbeeld van een dergelijk onderzoek, kan men dit van M. Vovelle aanhalen²³. Voor de periode 1955-1975 werd een corpus van 200 werken m.b.t. de dood samengesteld: een duidelijk geografische omschrijving werd niet gegeven en bovendien gebeurde de samenstelling op een niet exhaustieve wijze; hij beperkte zich tot de wetenschappelijke werken en hield dus geen rekening met de niet-wetenschappelijke literatuur²⁴. Het duidelijk selectieve karakter van dit onderzoek kan mijns inziens maar gedeeltelijk gestaafd worden met het argument als zouden inhoudstudies vandaag veel moeilijker uit te voeren zijn dan vroeger, omwille van de inflatie van de boekenproductie²⁵. Zeker wanneer we vaststellen dat P. Chaunu het procentueel aandeel van dit corpus (dat niet geografisch gedetermineerd en tevens selectief is samengesteld) op de globale boekenproductie van Frankrijk 1955-1975 gaat vergelijken met het procentueel aandeel van literaire productie m.b.t. de dood van de 18e eeuw in Frankrijk op de globale boekenproductie in hetzelfde gebied en dezelfde periode.

Dit procentueel aandeel werd voor de 18e eeuw berekend door R. Favre; echter in zijn corpus zat zowel wetenschappelijke als niet-wetenschappelijk literatuur; en bovendien zou het exhaustief samengesteld zijn²⁶. Op zich is er niets verkeerd aan het berekenen van procentuele aandelen maar m.i. gaat het niet op om uit de vergelijking van beide reeksen geldige conclusies over de belangstelling m.b.t. de dood te trekken.

Een tweede benaderingswijze is de *kwantitatieve*: door het tellen van titels van publicaties kunnen we vooreerst minder selec-

23. M. VOVELLE, *La mort apprivoisée. De la mise en bière à la mise en livres*, Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, p. 18.

24. P. CHAUNU, *La Mort à Paris*, Paris, 1976, p. 8.

25. P. CHAUNU, *La Mort à Paris*, Paris, 1976, p. 8.

26. Dit onderzoek werd uitgevoerd door R. FAVRE, *La Mort dans la littérature française du XVIIIe siècle*. Tot onze spijt hebben we zelf dit werk niet kunnen inkijken. Volgens P. Chaunu zou het hier dus wel om een exhaustieve telling gaan. P. CHAUNU, *La Mort à Paris*, Paris, 1976, pp. 8-9.

tief te werk gaan (ofschoon een compleet beeld van de totale literaire productie praktisch onmogelijk is) en bovendien is het mogelijk om per taal of land het aantal titels m.b.t. de dood approximatief te bepalen.

Het belangrijkste argument waarom we hier overgegaan zijn tot het tellen van titels is het feit dat we voor ons onderzoek slechts over een kort tijdsbestek beschikten : er werd dus niet inhoudelijk te werk gegaan, maar wel werd het aantal titels m.b.t. de dood genoteerd.

2. De steekwoorden methode

Omdat de beschikbare tijd beperkt was, was het noodzakelijk dat de toegepaste methode zo efficiënt mogelijk werd opgesteld. Hierbij moet o.m. rekening gehouden worden met het feit dat onze bronnen een duidelijk heterogeen karakter vertonen.

Bovendien werden zij niet opgesteld met de bedoeling tot kwantitatieve verwerking. Voor wat een aantal specifieke problemen i.v.m. bronnen betreft, verwijs ik naar de hoofdstukken die hierna volgen. In het algemeen kunnen we stellen dat de gebruikte bronnen een aantal reeksen omvatten : het betreft hier ofwel bibliografieën, boekhandelscatalogi of ook nog reeksen die „abstracts” (= uittreksels) van wetenschappelijke publicaties omvatten. Allen hebben ze gemeen – althans de bruikbare reeksen – dat ze toelaten het aantal titels, werken of bijdragen m.b.t. de dood bij benadering vast te stellen en dit voor een bepaald land, een bepaalde taal in een bepaalde periode.

BEGRAFENIS	FUNERAL BURIAL	ENTERREMENT FUNERAILLES	BEGRÄBNIS BESTATTUNG
DOOD STERVEN	DEATH DYING	MORT MOURIR	TOD STERBEN
DOODSTRAF	CAP. PUNISHMENT DEATH PENALTY	PEINE CAPITALE PEINE DE MORT	TODESSTRAFE
MORTALITEIT.	MORTALITY	MORTALITE	MORTALITÄT
ROUW	GRIEF MOURNING	DEUIL	TRAUER
ZELFMOORD	SUICIDE	SUICIDE	SELBSTMORD
THANATOS	THANATOS	THANATOS	THANATOS

De bruikbaarheid van de reeks hangt van het feit af dat zij ofwel over een onderwerps- ofwel over een titelregister beschikt.

Hoe werd nu te werk gegaan? Concreet werd eerst een *semi-directieve steekwoordentabel* opgesteld: deze bevat gemiddeld 9 à 10 steekwoorden en dit in 4 talen: Nederlands, Frans, Engels en Duits. Allen hebben ze betrekking op het thema dood²⁷.

Wat betekent semi-directief? Dit betekent alleen dat de tabel niet te slaafs dient gevolgd te worden, d.w.z. dat titels en onderwerpen waarin aanverwante vormen van de steekwoorden in voorkomen eveneens worden meegeteld^{28 29}.

De steekwoorden worden opgezocht in ofwel de onderwerps- of titelregister die op hun beurt verwijzen naar de bibliografische omschrijving van het werk, artikel of abstract.

Bij het bekijken van de tabel kan terecht opgemerkt worden dat de keuze van de steekwoorden onvolledig is, omdat niet alle aanverwante begrippen m.b.t. de dood hierin werden opgenomen. Daar we beseffen dat een dergelijke tabel misschien wel op te stellen is, maar dan alleszins niet efficiënt is in het gebruik ervan, hebben we dit nadeel voor een deel proberen op te vangen door semi-directief te werk te gaan. Trouwens zelfs met een complete lijst van steekwoorden blijft het zeker dat we altijd een zeker percentage zullen vergeten eenvoudig omdat in sommige titels niet altijd het steekwoord is terug te vinden³⁰.

Hoe dan ook, we zullen dus altijd rekening moeten houden met een bepaalde fout: hoe groot die is, is moeilijk te bepalen; maar zeker is dat ze overal, bij iedere reeks en ieder jaar aanwezig is en in dit opzicht zouden we kunnen spreken van een „ingecalculeerde” fout.

De reden waarom de steekwoorden werden omgezet in 3 andere talen is omdat een kwantitatief literatuuronderzoek zich onmogelijk kan beperken tot één taalgebied³¹.

Waarom werd nu deze methode toegepast? Zij laat ons toe in een relatief korte tijdspanne een aantal reeksen door te nemen. Nochtans is het verkeerd te stellen dat door deze methode exacte aantallen of cijfers zullen verkregen worden. Echter de cijferge-

27. Zie steekwoordentabel.

28. Een concreet voorbeeld: de titel „Twentieth century book of the Dead” zou, wanneer we directief te werk gaan niet meegeteld worden; echter hier zullen we „Dead” als een aanverwante vorm van „Death” beschouwen.

29. Door semi-directief te werk te gaan, vat je dus een surplus aantal titels die bij een directieve steekwoordenaanvraag via de computer niet in beschouwing worden genomen.

30. Uit de titel „Het naderend einde”, kan je slechts door het werk in te kijken weten dat het betrekking heeft op het thema dood.

31. In de hier besproken reeksen zijn zowel de Franse, de Duitse als de Engelse steekwoorden gebruikt.

gevens zullen wel een tendens aangeven, hetgeen uiteindelijk de bedoeling is van dit onderzoek. Voor exacte aantallen was er tijd tekort, en bovendien was het aanwezige materiaal niet bruikbaar of onvolledig!

Nadat het aantal titels voor een zekere periode bepaald is, wordt dit grafisch omgezet. Omdat de tendens het belangrijkste is, worden de cijferreeksen allemaal herwerkt volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde: op die manier worden toevallige plotse stijgingen of dalingen in zekere mate weggewerkt. Eerder uitzonderlijk (enkel bij Sociological en Dissertation Abstracts) was het mogelijk om het procentueel aandeel van het aantal abstracts m.b.t. de dood op het totaal aantal abstracts te berekenen. De mogelijkheid hiervoor bestond omdat we in beide reeksen het totaal aantal abstracts per volume konden berekenen. Dit was niet het geval in de andere gebruikte reeksen. Om hieraan te verhelpen werd daar waar mogelijk gepoogd het totaal aantal titels approximatief te bepalen en dit d.m.v. een a-selecte steekproef³². Zoals zal blijken bij de bespreking van de verschillende reeksen, was het zo dat een dergelijke steekproef nergens kon uitgevoerd worden dit o.m. omwille van een te willekeurige bladschikking³³. In sommige gevallen zullen we het dus moeten stellen met de absolute cijfers, hetgeen impliceert dat we geen rekening kunnen houden met een eventuele globale toename van de literaire productie. Dit is voorzeker een belangrijk nadeel dat echter alleen te wijten is aan de aard van het bronnenmateriaal, dat zoals reeds hoger vermeld werd, niet met het doel tot kwantitatieve verwerking werd opgesteld, maar integendeel een loutere informerende functie had.

HOOFDSTUK 1

*Evolutie van het aantal abstracts m.b.t. het thema dood in de Sociological Abstracts (SA)*³⁴.

1. *Inhoud*: deze reeks geeft een literatuuroverzicht van uittreksels (= abstracts) uit specifieke sociologische tijdschriften en werken, tijdschriften en werken uit aangrenzende disciplines en

32. *a-selecte steekproef*: de exemplaren (= hier een x-aantal pagina's) van de steekproef moeten blindelings uit de massa (= totaal aantal pagina's) gekozen worden. bvb. kunnen we 1% van het totaal aantal pagina's nemen als steekproef d.w.z. dat alle titels per pagina worden geteld. H. van den ENDE, *Inductieve statistiek voor Gedragswetenschappen*, Brussel, 1973, p. 33.

33. Een te willekeurige bladschikking qua aantal bijdragen of titels per pagina of ook omdat de titelindex verwerkt was in een heterogene index waarin zowel onderwerpen, auteurs als titels voorkomen.

34. *Sociological Abstracts 1960-1981*, vol. 8 tot 30, Sociological Abstracts Incorporation, 1961-1982.

uit algemene tijdschriften die sociologisch belangrijk materiaal bevatten³⁵. Het betreft hier een reeks die internationaal is opgevat.

2. Methode en problemen

De steekwoorden werden opgezocht in de „Subject Index”. Het aantal abstracts werd geteld per jaar van vermelding in het volume³⁶. Dit werd gedaan omdat we op die manier over konden gaan tot het bepalen van het procentueel aandeel van de abstracts m.b.t. de dood, t.o.v. het totaal aantal abstracts per jaar van vermelding. Zoals reeds hoger vermeld was, was dit hier mogelijk omdat ieder abstract afzonderlijk genummerd was.

Omdat het hier een internationale reeks betreft, hebben we niet enkel de Engelse steekwoorden opgezocht maar eveneens die uit het Frans, Duits en het Nederlands.

3. Grafieken: opmerkingen en commentaar

Algemeen stellen we vast dat er een stijgende tendens aanwezig is (zie grafiek 1), zowel tussen 1960-1970 en 1971-1981.

Vermeldenswaard is wel dat er tussen 1960-1974 571 abstracts geteld werden, terwijl in de half zolange periode die erop volgt van 1975-1981 er 596 werden geteld.

Een eerste hoogtepunt wordt bereikt in 1978.

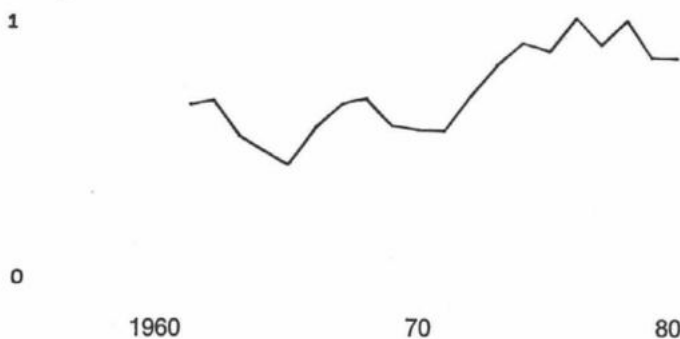
Willen wij nu verifiëren of de stijgende trend die vaststelbaar is over gans de periode al dan niet het gevolg is van een globale toename van alle abstracts, dan dienen we deze grafiek te vergelijken met grafiek 2, die het procentueel aandeel van de abstracts (m.b.t. de dood) voorstelt. Hieruit blijkt dat het aandeel van de abstracts fluctueert tussen 1960 en 1970-71, maar dat van 1971 af er een stijgende trend waar te nemen is waarbij het zo is dat na 1970 er zeven jaren zijn waarin het procentueel aandeel ofwel gelijk is aan 1 % ofwel boven de 1 % uitstijgt³⁷.

35. SA, 1960, vol. 8, p. 159.

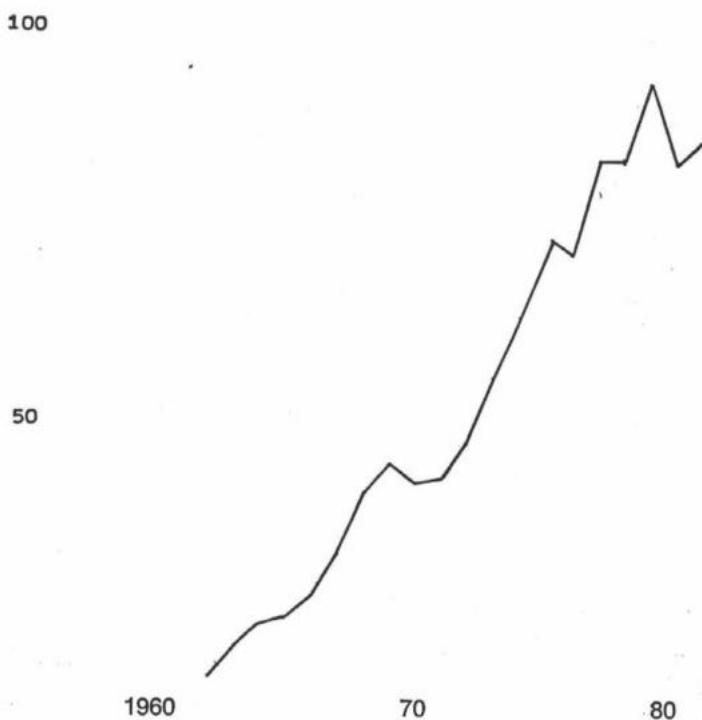
36. D.w.z. dat een abstract dat verschijnt in de SA van 1967, het jaar van vermelding 1967 krijgt, ongeacht het jaar van uitgave van het werk, artikel enz. dat in abstractvorm in de SA verschijnt.

37. Dat zijn 1973, 1974, 1975, 1977, 1978, 1979, 1981.

GRAFIEK 2 Procentueel aandeel van de abstracts met betrekking tot het thema DOOD op het totaal aantal abstracts in de Sociological Abstracts 1960-1981, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.



GRAFIEK 1 Absoluut aantal abstracts met betrekking tot het thema DOOD in de Sociological Abstracts 1960-1981, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.



Evolutie van het aantal abstracts m.b.t. het thema dood in de Dissertation Abstracts International (DAI) ³⁸.

1. *Inhoud*: het betreft hier – een op het eerste zicht althans – soortgelijke reeks als de SA. Nochtans zijn er duidelijk een aantal verschillen tussen deze en voorgaande reeks.

Zij werd in de U.B.Gent maar bijgehouden van 1966-67, hetgeen een kleine handicap betekent voor dit onderzoek.

Inhoudelijk omvat zij een overzicht van abstracts van doctorale dissertaties die voorgelegd werden door meer dan 190 wetenschappelijke instellingen aan de uitgeverij van deze reeks.

In tegenstelling tot de SA betreft het hier geen internationale maar wel een hoofdzakelijk Noordamerikaanse reeks (m.n. dissertaties uit de USA en Canada) ³⁹.

Van belang is ook te benadrukken dat in de UBG enkel „Section A (= The Humanities & Social Sciences)” aanwezig is. M.a.w. Section B die de exacte wetenschappen omvat, wordt hier dus buiten beschouwing gelaten.

Tenslotte dient nog opgemerkt dat er een ander verschil tussen de SA en deze reeks is, nl. dat laatstgenoemde niet enkel de Sociologie maar eveneens alle sociale en menswetenschappen omvat.

2. *Methode en problemen*

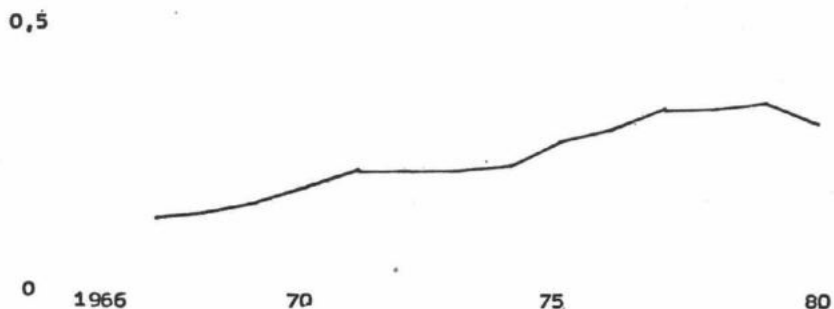
Ook hier werd de steekwoordenmethode toegepast. Eveneens werden de abstracts gegroepeerd per jaar van vermelding: dit gaf ons dan de mogelijkheid om het procentueel aandeel te berekenen. Ofschoon de abstracts in de DAI niet afzonderlijk genummerd waren was het toch mogelijk hun aandeel op het totaal aantal abstracts te berekenen. Immers, de uitgeverij van de DAI, geeft eveneens de reeks American Doctoral Dissertations (ADD) uit, die een overzicht biedt van alle Amerikaanse en Canadese doctorale dissertaties ⁴⁰. In feite is de DAI, section A, The humanities & Social Sciences, een onderdeel van de ADD. In de ADD, verschijnt jaarlijks het aantal dissertaties die voorgelegd werden aan Amerikaanse en Canadese universiteiten. Deze lijst werd onderverdeeld per *sectie*: aldus kunnen we het aantal doctorale dissertaties m.b.t. „Humanities en Social Sciences” vernemen via de ADD.

38. *Dissertation Abstracts International*, A. The Humanities and Social Sciences. Vol. 27 tot 42.

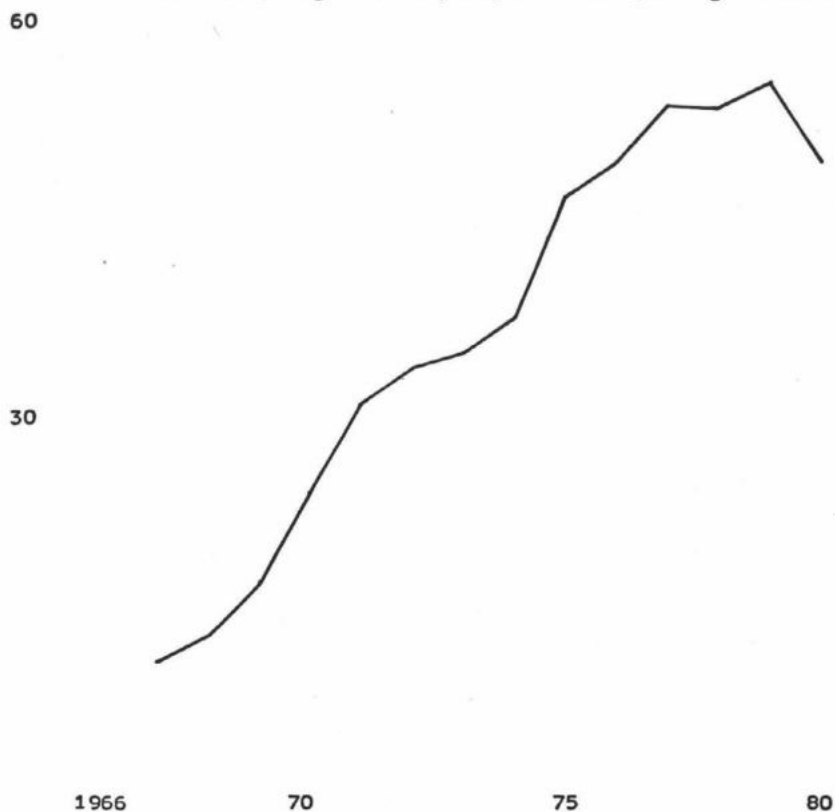
39. Het aantal deelnemende wetenschappelijke instellingen neemt ieder jaar toe. In 1966-1967 waren er 190; in 1982 reeds 445.

40. *American Doctoral Dissertations*, 1966-67 tot 1981-82, University Microfilms International, 1967-1982.

GRAFIEK 4 Procentueel aandeel van de abstracts met betrekking tot het thema DOOD op het aantal abstracts in de DISSERTATION INTERNATIONAL 1966-1981, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.



GRAFIEK 3 Absoluut aantal abstracts met betrekking tot het thema DOOD in de DISSERTATION ABSTRACT INTERNATIONAL 1966-1981, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.



Hier dient echter bij opgemerkt dat het procentueel aandeel onderschat zal zijn. De reden hiervoor is dat in de ADD vermeld wordt dat „it (= ADD) includes a number of dissertations which are not included in Dissertation Abstracts International...”⁴¹. Verdere specificatie wordt niet gegeven; er zal dus een fout aanwezig zijn, maar aangezien zij er ieder jaar in voorkomt, is zij „ingecalculeerd”.

3. Grafieken : Opmerkingen en commentaar

Ofschoon onze cijfergegevens pas beginnen vanaf 1966, stellen we ook een stijgende tendens vast wanneer we grafiek 3 bekijken. Ook hier valt op dat er tussen 1966-1975 252 abstracts werden geteld en dat er in de resterende periode (1976-1981) 309 abstracts werden geteld.

Bekijken we grafiek 4 dan zien we ook hier dat de lijn stijgend is tot 1971, waarna een periode van stagnatie volgt, om vervolgens vanaf 1975 verder te stijgen.

Nochtans dient er op gewezen dat het percentage een stuk lager ligt dan het geval was bij de SA.

Hoofdstuk 1 : Slotopmerkingen

De bedoeling van de analyse van deze 2 reeksen was geenszins om met mathematische exactheid de belangstelling voor de dood in de wetenschappelijke literatuur weer te geven. Daarvoor is het aanwezige materiaal en tevens de methode niet toereikend. Bovendien is de benaming „wetenschappelijke literatuur” een té brede omschrijving. Beide reeksen omvatten 1728 artikels, verslagen, doctoraten, recensies enz. die betrekking hebben op het thema dood. Ook inhoudelijk dient een restrictie gemaakt te worden; de SA en de DAI (Section A) hebben alleen betrekking op de Menswetenschappen, m.a.w. de exacte wetenschappen werden hier buiten beschouwing gelaten.

Bij het bekijken van de grafieken van beide reeksen, is er voorzeker sprake van een stijgende tendens. Wanneer we de 2 grafieken die betrekking hebben op het absoluut aantal abstracts met elkaar vergelijken stellen we vast dat – op enkele uitzonderingen na – beide ongeveer identisch zijn. Dit is belangwekkend, omdat de ene reeks (SA) internationaal werd opgevat, terwijl de andere reeks (DAI) alleen het Noordamerikaanse gebied omvat.

41. ADD, 1980-81, 1982, p. V.

Ook relatief bekeken neemt het aandeel van abstracts m.b.t. de dood toe; nochtans die stijging is niet zo groot⁴².

Ondanks deze relativering, blijft toch de vaststelling dat de belangstelling voor het thema dood in de menswetenschappelijke literatuur – althans voor wat de SA en de DAI betreft – in de loop van jaren 60 en 70 toeneemt.

Deze toename in de periode 1960-1975 is niet zo groot als die in de periode die erop volgt. In beide reeksen is het aantal getelde abstracten in de 2de helft van de jaren 70 en begin van de jaren 80 groter, dan in de langere periode die voorafging.

HOOFDSTUK 2

Evolutie van de belangstelling voor het thema dood in de Literatuurwetenschappen.

Aan de hand van een aantal bibliografieën die betrekking hebben op de Franse en Duitse literatuurwetenschappelijke werken, tijdschriftenartikels, recensies enz. hebben we ook hier de steekwoordenmethode toegepast.

*A. Bibliographie der Deutschen Literaturwissenschaft (BDL)*⁴³

1. *Inhoud*: deze reeks omvat de in de periode 1945-1980 verschenen boeken, tijdschriftenartikels en bibliografische verwijzingen met betrekking tot de Duitse literatuurwetenschap en geschiedenis⁴⁴.

2. Methode en problemen

Het aantal titels van werken, artikels enz. werden geteld zowel volgens jaar van uitgave als volgens jaar van vermelding: aangezien dit laatste maar vanaf 1969 mogelijk is (daarvoor waren er geen jaarlijkse volumes maar wel 2 of meerjarige volumes) zullen we voor de periode 1960-69 het aantal getelde titels per band delen door het aantal jaren die iedere band omvat. (bvb. Band 1, 1945-53: er werden 12 titels geteld, gedeeld door 9 (jaren) = 1,3 titels per jaar van vermelding)⁴⁵.

42. Voor de DAI: van 0,14 % in 1966 naar 0,4 % in 1978. Voor de SA: van 0,7 % in 1960 naar 1,3 % in 1977.

43. *Bibliographie der Deutschen Literaturwissenschaft*, 1945-80, 20 volumes, Frankfurt/Main, 1957-1981.

44. BDL, Band 1, 1957, p. XXIX; Band 20, 1981, p. XLII.

45. Band 1 omvat de periode 1945-53; vanaf 1954 tot 1956 is samengebracht in Band 2 en van 1957 tot 1968 zijn er 2-jaarlijkse banden.

Het was niet mogelijk om het procentueel aandeel van het aantal titels (m.b.t. de dood) op het totaal aantal titels te berekenen voor de periode 1960-80; de reden hiervoor is dat er geen totaal aantal titels per jaarlijks volume wordt gegeven. Wegens een te willekeurige bladschikking konden deze totalen ook niet berekend worden via een a-selecte steekproef.

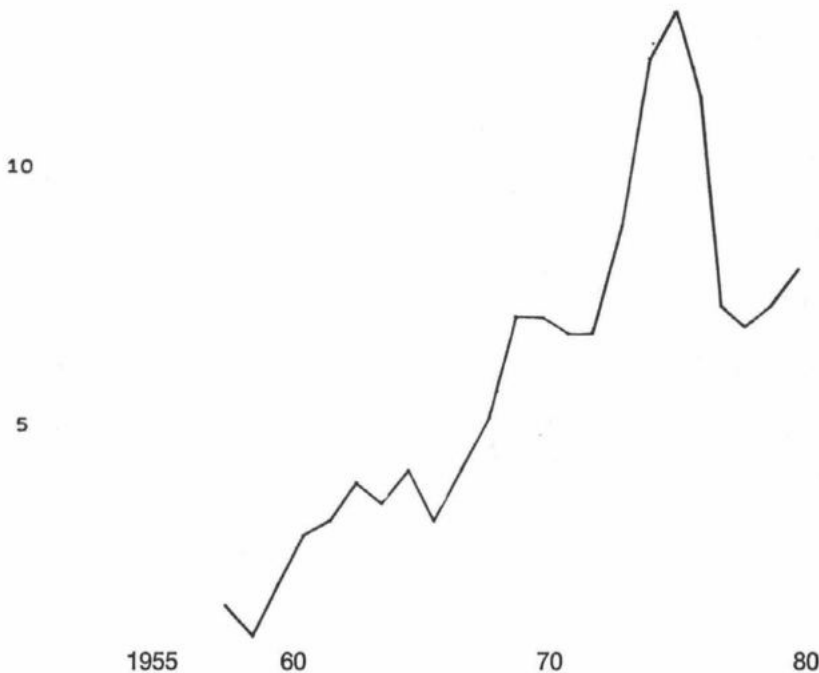
3. Grafiek: *Kommentaar en opmerkingen* (zie grafiek 5)

Vooreerst dienen we te noteren dat het aantal titels m.b.t. de dood over gans de periode erg laag ligt.

Vandaar dat we erg voorzichtig moeten zijn met het interpreteren van de gegevens; immers de lage aantallen en het ontbreken van de mogelijkheid tot het berekenen van het procentueel aandeel zijn 2 factoren die ons geen controle-mogelijkheid bieden.

GRAFIEK 5 Absoluut aantal titels met betrekking tot het thema DOOD in de Bibliographie der Deutschen Literaturwissenschaft 1956-1980, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.

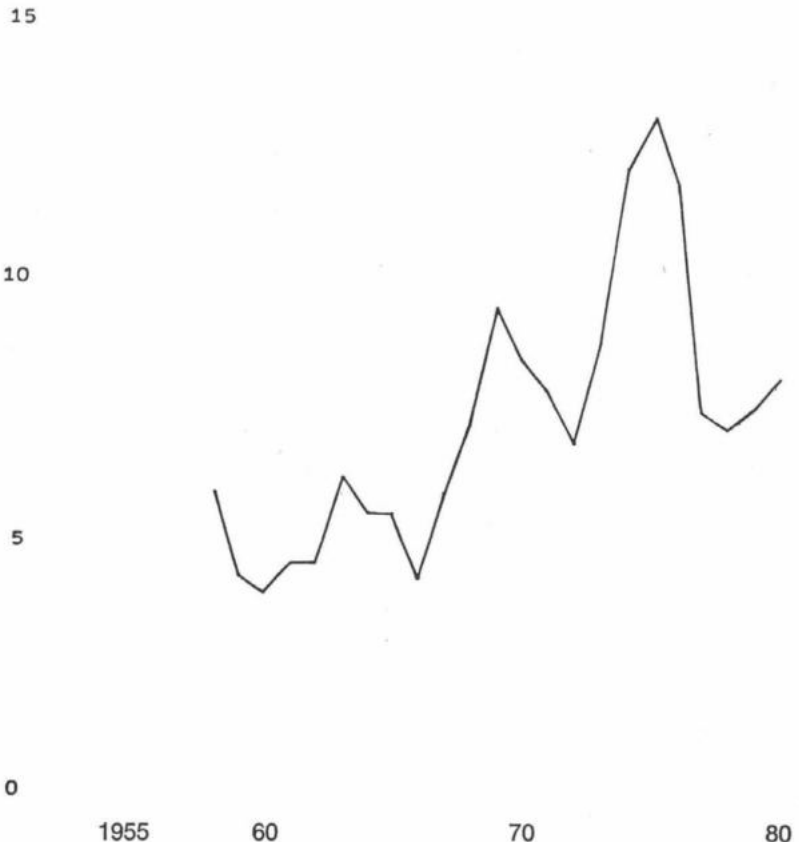
15



Bekijken we deze grafiek dan valt op dat het aantal titels tot het midden van de jaren zestig op een laag peil blijft. We kunnen spreken van een stijgende tendens na 1967 en dan vooral na 1970, met in 1974 een duidelijke toename van het aantal titels.

Als aanvulling op deze reeks, werd eveneens het „Bibliographisches Handbuch der Deutschen Literaturwissenschaft“ doorgenomen (BHDL)⁴⁶.

GRAFIEK 6 Absoluut aantal titels met betrekking tot het thema DOOD in de Bibliographie der Deutschen Literaturwissenschaft 1956-1980 en in het Bibliographisches Handbuch der Deutschen Literaturwissenschaft 1956-1969, volgens een 3-jaarlijkse voortschrijdend gemiddelde.



46. C. KÖTTELWESCH, *Bibliographisches Handbuch der Deutschen Literaturwissenschaft*, 1945-69, 3 banden, Frankfurt/Main, 1973.

Inhoudelijk is deze reeks identisch aan de BDL⁴⁷ met die restrictie dat enkel de periode 1945-69 in beschouwing werd genomen. Bovendien kon alleen op het jaar van uitgave gewerkt worden, omdat er geen jaarlijkse volumes voorhanden zijn.

Omdat zowel de BDL en de BHDL aldus ca. identisch zijn qua inhoud, konden ze beide vergeleken worden en is het ook zo, dat ze elkaar kunnen aanvullen: bvb. In 1963 vinden we in de BDL 3 titels en in de BHDL 5. Deze laatste vermeldt dus 2 titels méér dan de BDL, hetgeen erop kan wijzen dat het aantal van 5 titels dichterbij het werkelijke aantal titels zal liggen. Passen we nu dit principe (voor ieder jaar het hoogste aantal titels volgens jaar van uitgave) toe voor de ganse periode, dan krijgen we het volgende resultaat grafisch uitgebeeld op grafiek 6⁴⁸.

Kommentaar: Ofschoon het aantal getelde titels hier iets hoger ligt dan het geval bij de BDL, blijft voorzichtigheid geboden. De tendens die werd vastgesteld bij de BDL, zien we ook hier terug: verdere afleidingen zijn statistisch onverantwoord⁴⁹.

B. *Bibliographie der Französischen Literaturwissenschaft* (BFL)⁵⁰

1. *Inhoud*: Deze bibliografie geeft een overzicht van de werken, tijdschriftenartikels enz., met betrekking tot de Franse literatuurwetenschap en lijkt qua vorm en inhoud op de BDL.

2. *Metode en problemen*

De opmerkingen reeds vermeld bij de BDL, gelden hier eveneens: 1) er wordt zowel gewerkt op jaar van uitgave als op jaar van vermelding (dit laatste pas mogelijk vanaf 1969 door 2-jarige volumes in de periode 1960-68; voor deze periode werd approximatief het aantal titels per jaar van vermelding bepaald door deling van het aantal titels door het aantal jaren dat ieder volume omvat) 2) er is geen berekening mogelijk van het procentueel aandeel, ook niet d.m.v. een a-selecte steekproef.

3. *Grafiek 7: Kommentaar*

Omdat het aantal titels volgens jaar van uitgave nog lager ligt dan bij de BDL (m.n. 141 voor de periode 1960-80), is het niet aangewezen over te gaan tot het aanstippen van mogelijke tendensen.

47. C. KÖTTELWESCH, BHDL, 1945-69, Band 1, p. V.

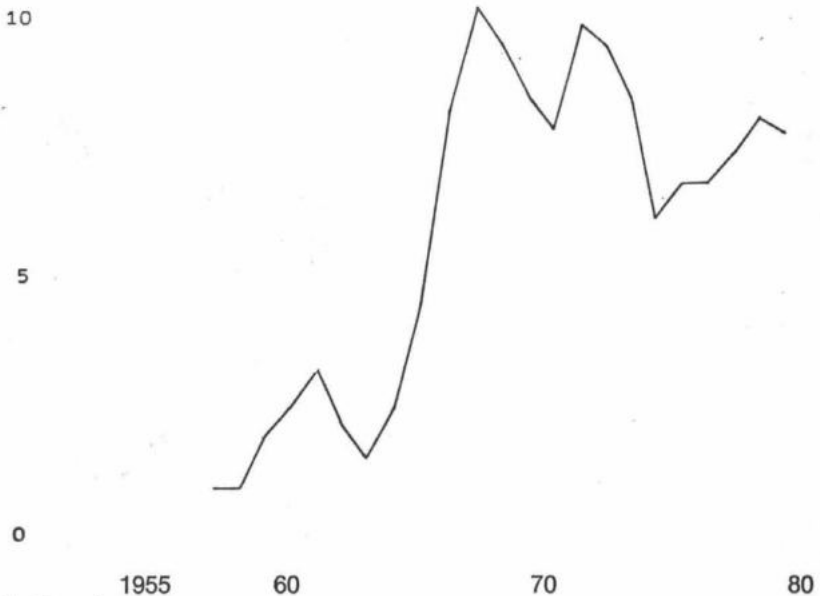
48. Aangezien de BHDL stopt in 1969, zullen we ons baseren voor de periode 1970-80 op de aantallen van BDL.

49. BDL = 145 titels; BDL & BHDL = 162 titels.

50. O. KLAPP, *Bibliographie der Französischen Literaturwissenschaft* 1956-1981, 19 volumes, Frankfurt/Main, 1960-1982.

GRAFIEK 7 Absoluut aantal titels met betrekking tot het thema DOOD in de Bibliographie der Französischen Literaturwissenschaft 1956-1980, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.

15

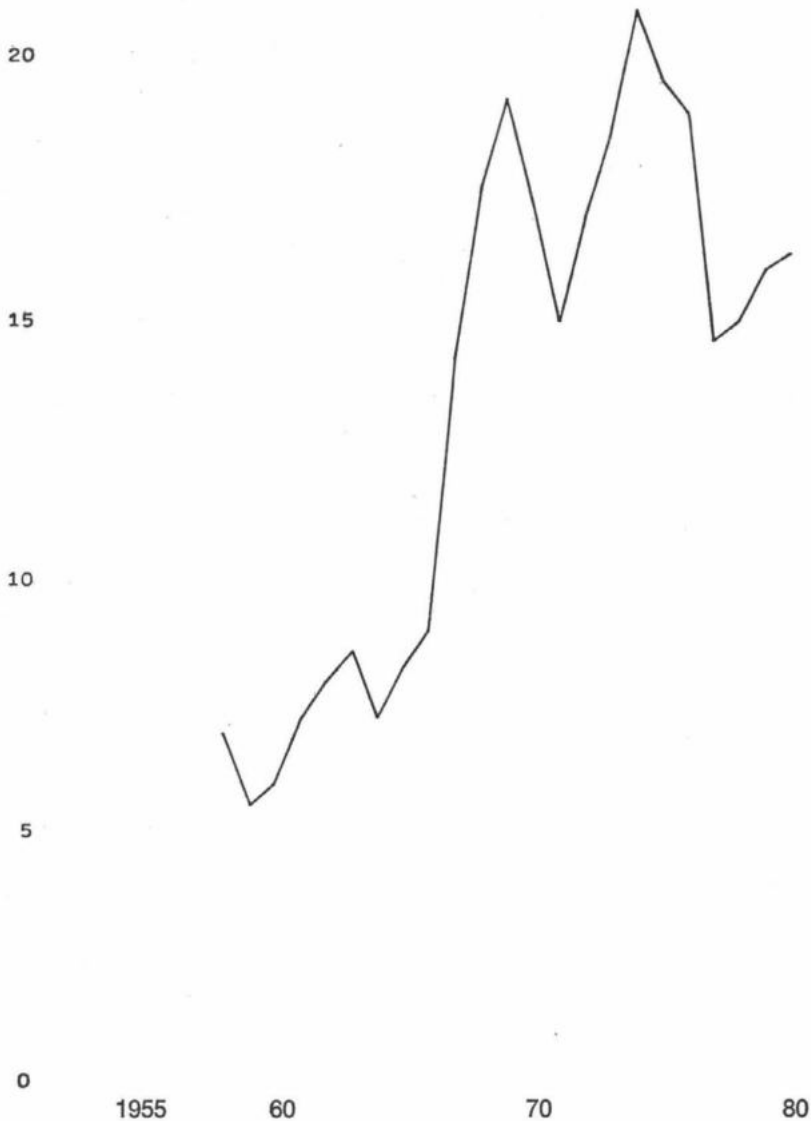


C. Conclusie

In acht nemende dat de resultaten van beide bibliografische overzichten onder veel voorbehoud dienen benaderd te worden (door o.m. meerjarige volumes, geen % aandeel mogelijk en een te laag aantal titels), willen we toch proberen om deze resultaten enigszins te globaliseren: dit kan gedaan worden door zowel het aantal Franse als Duitse titels m.b.t. de dood samen te tellen en dit grafisch voor te stellen. De samenvoeging werd mogelijk geacht omdat de samengevoegde reeksen allen een bibliografisch overzicht geven van hetgeen gepubliceerd is m.b.t. de literatuurwetenschap. Op die manier wordt bovendien het probleem van de lage aantallen voor een deel weggewerkt⁵¹.

51. De BDL, BHDL & BFL samen goed voor 303 titels m.b.t. het thema Dood.

GRAFIEK 8 Absoluut aantal titels met betrekking tot het thema DOOD in de BDL, BHDL, BFL 1956-1980, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.



Op basis van deze grafiek 8 dienen 2 bemerkingen gemaakt te worden : ten eerste is de belangstelling voor de dood in de Franse en Duitse literatuurwetenschappen (althans voor zover wij dit kunnen opmaken a.h.v. de BDL, BHDL & BFL) over gans de periode aan de lage kant.

Ten tweede, ondanks dit feit dienen we toch te wijzen op een toename van het aantal titels na 1966: deze stijgende tendens zet zich voort in jaren '70 met een opmerkelijke toename tussen 1972 en 1975.

Deze vaststellingen hebben wij echter niet kunnen verifiëren a.h.v. van relatieve cijfers, zodanig dat we er steeds rekening mee moeten houden dat een eventuele stijging of daling het gevolg kan zijn van een globale verandering in de literairwetenschappelijke literatuur.

HOOFDSTUK 3

Evolutie van de belangstelling voor het thema dood in de boekhandelscatalogoog LES LIVRES DE L'ANNÉE...

1. *Inhoud*: Aanvankelijk was het de bedoeling geweest om specifiek de evolutie van de niet-wetenschappelijke literatuur in de periode 1960-80 na te gaan; echter reeksen die in het bijzonder de niet-wetenschappelijke literatuur omvatten, en waarop we bovendien onze steekwoordenmethode konden toepassen, werden niet gevonden.

Wat echter wel mogelijk was, was de evolutie van de niet-wetenschappelijke en wetenschappelijke literatuur, samen gebracht in één reeks, te onderzoeken en dit via de boekhandelscatalogi: een voorbeeld hiervan is de reeks *Les livres de l'année...*⁵². Hierin staan alle niet-wetenschappelijke en wetenschappelijke publicaties vermeld die in een bepaald jaar in Frankrijk verschenen zijn en dit in de Franse taal.

Een belangrijk onderscheid met de voorgaande reeksen is het volgende: deze boekhandelscatalogen worden eveneens opgesteld met informatief doel, maar veel meer als het geval bij de andere reeksen, zullen we hier een idee krijgen van de concrete marktsituatie; m.a.w. het feit dat een werk gepubliceerd wordt in een boekhandelscatalogoog impliceert bijna automatisch dat het werk verkocht en gelezen zal worden. Het feit dat het gelezen wordt betekent dan ook dat het een bepaalde behoefte vervult. Veranderingen in die behoeften (bvb. ten gevolge van spanningen veroorzaakt door een zich wijzigende economische conjunctuur) zouden zich dan ook dadelijk moeten manifesteren in de vormen waarmee de behoeften worden opgeheven; hierbij behoort o.m. de literatuur.

52. LA LIBRAIRIE FRANÇAISE, *Les Livres de l'année...* (1956-77) (Catalogue Générale des ouvrages parus en langue française entre...), Paris, 1966-78.

2. Problemen en methode

De vorm van deze reeks heeft in de loop der jaren nogal wat wijzingen ondergaan, hetgeen er meteen de oorzaak van was dat het bepalen van het jaarlijkse procentuele aandeel niet mogelijk was, ook niet door middel van een a-selecte steekproef. Dit bracht met zich mee dat we voor ieder jaar op een titelregister dienden te werken, waarin ook het jaar van uitgave terug te vinden was⁵³.

GRAFIEK 9 Absoluut aantal titels met betrekking tot het thema DOOD, in LES LIVRES DE L'ANNEE ... 1956-1977, volgens een 3-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde.

75

50

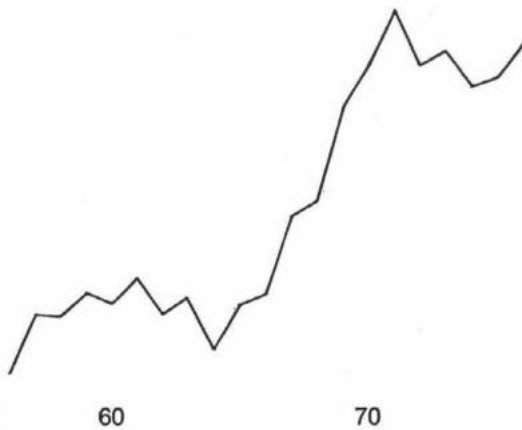
25

1955

60

70

80



53. De periode 1956-1965 is te samen gebracht in één cumulatieve band. Van 1966 tot 1970 verschijnt jaarlijks één volume; terwijl van 1970 tot 1977 bij deze catalogoog een catalogoog wordt gevoegd m.n. de reeks BIBLIO Te samen verschijnen zij onder de titel: Les Livres de l'année ...- BIBLIO ...Bibliographie Générale des ouvrages

De samengebrachte reeks verschijnt eveneens jaarlijks en is in de UBG aanwezig tot 1977.

Een belangrijke opmerking hierbij is dat we uit de titel van een werk niet konden uitmaken of : 1) het al dan niet een wetenschappelijk werk betrof 2) de titel wel altijd de inhoud weergaf. Vooral dit laatste is belangrijk, maar aangezien er in de reeks geen verdere specificatie per titel werd gegeven, namen we alle titels over die voorkwamen bij de Franse steekwoorden, met uitzondering van die titels, waarbij expliciet kon worden uitgemaakt of ze al dan niet betrekking hadden op het steekwoord⁵⁴. Dit betekent natuurlijk dat er een aantal titels teveel zullen geteld worden, maar dat is dan ook het geval voor ieder jaar.

3. *Grafieken : Commentaar* (zie grafiek 9)

Een belangrijke vaststelling die gemaakt kan worden betreft het feit dat het aantal titels m.b.t. de dood stagneert tussen 1956 en 1966. De tendens is daarna stijgend tot 1971 waarna opnieuw een periode van stagnatie volgt en dit op het peil dat in 1970 werd bereikt.

VOORLOPIGE CONCLUSIES

Vooraleer we op onze vooropgestelde vraagstelling – op basis van het aanwezige materiaal – een antwoord proberen te geven, dienen eerst een aantal bemerkingen gemaakt te worden.

Ten eerste, de verkregen resultaten laten, omwille van hun beperkt aantal (ca. 3000 verwijzingen), niet toe om definitieve conclusies te trekken. Bovendien is het zo dat bepaalde aangegeven tendensen slechts in 2 reeksen konden geverifieerd worden d.m.v. relatieve cijfers⁵⁵. Ten tweede dienen we rekening te houden met het feit dat van de 6 doorgenomen reeksen er 5 uitsluitend betrekking hebben op de wetenschappelijke literaire productie. De reden waarom de niet-wetenschappelijke literatuur minder aanbod komt, heeft vooral te maken met het feit dat specifieke reeksen m.b.t. de niet-wetenschappelijke literatuur, ofwel niet bruikbaar ofwel niet aanwezig zijn.

Samengevat zouden we onze bevindingen als volgt kunnen globaliseren : in de doorgenomen reeksen stellen we een stijgende tendens van de belangstelling voor het thema dood vast in de tweede helft

54. Een concreet voorbeeld van een titel die niet werd opgenomen is : „Mort ou Résurrection de l'Université” : hieruit blijkt duidelijk dat de inhoud niets te maken heeft met het thema dood.

55. Het betreft hier de Sociological en Dissertation Abstracts. In de andere reeksen bestaat de mogelijkheid dat een toe- of afname kan veroorzaakt zijn door een globale verandering van de literaire productie.

van de jaren '60 ; deze stijging neemt vooral toe in de jaren '70. Deze tendens werd in min of meerdere mate in alle doorgenomen reeksen vastgesteld.

Met de nodige voorzichtigheid willen we hier wijzen op de analoge vaststellingen in het onderzoek van M. Vovelle^{56 57}, dat eveneens enkel de wetenschappelijke boekenproductie omvatte : hij ook stelde vast dat vanaf 1968 het aantal wetenschappelijke werken m.b.t. de dood in stijgende lijn ging. P. Chaunu noemde dit tijdstip trouwens het „mysterieuze keerpunt”⁵⁸, waarna volgens hem de eerste tekenen van een – wat hij noemt – civilisatiecrisis zich beginnen te manifesteren.

Zoals we reeds in de inleiding zagen, gaan de traditionele auteurs echter niet over tot het verklaren van dit keerpunt ; verder als een aangeven van symptomen wordt niet gegaan. Met de hulp van de Thanatopsychologie, werd in de inleiding gewezen op het feit dat de angst voor dood en sterven zou toenemen daar waar de spanningen in de sociale situatie – die o.m. wijzigt door een zich wijzigende economische conjunctuur – toenemen.

Een volgende stap zou kunnen zijn na te gaan wanneer precies de economische factor verandert en dit te vergelijken met de verandering in de belangstelling voor de dood. Nochtans economie zijn het er onderling nog niet over eens of de economische conjunctuur in de periode 1950-80 wel verandert, en zo ja, wanneer dit dan juist gebeurt⁵⁹.

Het is dus niet wenselijk de datering van de Kondratieff-cyclus deterministisch te gebruiken⁶⁰. Het menselijk gedrag zal bovendien niet noodzakelijk dadelijk gaan reageren op veranderingen op het economische vlak. We moeten hier dus rekening houden met een vertragingseffect⁶¹.

Dit in acht nemend zouden we – voortgaand op onze resultaten – kunnen spreken van een uitgesproken stijging van de belangstelling voor het thema dood in de loop van de jaren '70 : indien onze vooropgestelde hypothese correct is, zou deze stijgende tendens van de belangstelling voor de dood het gevolg kunnen zijn van de

56. Vooral het selectieve karakter van dit onderzoek (een corpus van slechts 200 titels voor de periode 1955-1975) dient onderstreept te worden.

57. M. VOVELLE, *De la mise en bière à la mise en livres*, Les Nouvelles Littéraires, 56 (1976), 2528, p. 18.

58. P. CHAUNU, *Legs, messes et testaments*, „Tu Mourras”, Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, pp. 20-21.

59. H. GAUS, *Menselijk gedrag tijdens langdurige economische recessies*, Malle, 1981, pp. 24-25.

60. H. GAUS, idem, p. 82.

61. H. GAUS, idem, pp. 12-13.

economische recessie, waarvan algemeen wordt aangenomen dat ze een aanvang kent vanaf 1970⁶².

Het feit dat de belangstelling in de loop van de jaren '70 blijft toenemen, of op een hoog peil blijft, zou dus eveneens in de dalende economische trend een verklaring kunnen vinden. Nochtans dient deze stelling nog geverifieerd te worden a.h.v. verder onderzoek, waarin vooral de niet-wetenschappelijke literatuur in beschouwing zal moeten genomen worden.

Tenslotte kan terecht de vraag gesteld worden hoe het komt dat de stijgende tendens reeds een aanvang kent in de tweede helft van de jaren '60? Een afdoend antwoord hierop hebben we nog niet, maar we willen hier toch even herhalen dat crisisgedrag niet noodzakelijk hoeft overeen te komen met de neergaande fase van de Kondratieff-cyclus⁶³.

Het is mogelijk dat andere kurven meer overeenstemming met de belangstelling voor de dood kunnen vertonen.

Belangwekkend in dit verband is te wijzen op een bron die het begin van de neergaande Kondratieff vroeger dan 1970 legt: het betreft hier de grafiek met de voorstelling van de Kondratieff-cyclus volgens de „The Media General Financial Weekly”, waar de primaire recessiefase in het midden der jaren '60 wordt gesitueerd⁶⁴.

BIBLIOGRAFIE

1. REEKSEN

Bibliographie der Deutschen Literaturwissenschaft 1945-1980. 20 volumes, Frankfurt/Main, 1957-1981.

Dissertation Abstracts International. Section A. The Humanities and Social Sciences. (Abstracts of Dissertations available on microfilm or as Xerographic reproductions) Vol. 27 (1966-67) tot Vol. 42 (1981-1982), University Microfilms International, Michigan, 1967-1982.

KLAPP (O.), *Bibliographie der Französischen Literaturwissenschaft* 1956-1981. 19 volumes, Frankfurt/Main, 1960-1982.

KÖTTELWESCH (C.), *Bibliographisches Handbuch der Deutschen Literaturwissenschaft* 1945-1969. 3 volumes, Frankfurt/Main, 1973.

La Librairie Française, *Les Livres de l'année... (1956-1977) (Catalogue Général des ouvrages parus en langue française entre ...)* Paris, 1966-1978 (vanaf 1956-1965 één cumulatieve band, daarna jaarlijkse volumes).

Sociological Abstracts 1960-1981. Vol. 8 tot Vol. 30. Sociological Abstracts Incorporation, 1961-1982.

62. Volgens een synthese van de dateringen van diverse auteurs, dient het begin van de neergaande fase gesitueerd te worden rond 1970. M. FOGUENNE, *De Kondratieff-beweging opnieuw in de belangstelling*, BBL-Berichten, 1982, 23, p. 3.

63. H. GAUS, idem, p. 82.

64. M. FOGUENNE, *De Kondratieff-beweging opnieuw in de belangstelling*, BBL-Berichten, 1982, 23, pp. 2-3.

2. ARTIKELS EN WERKEN

- ARIÈS (P.). *Essais sur la mort en Occident du Moyen-Age à nos jours*. Paris, 1975, 240 p.
- BANK (G. A.), BRUNT (L.) e.a. *Gestalten van de Dood*. Studies over abortus, euthanasie, rouw, zelfmoord en doodstraf. Baarn, 1980, 320 p.
- BOER (P. Den). *Existensiële Geschiedenis. Enkele Franse studies over dood en angst*. Tijdschrift voor Geschiedenis, 94 (1981), 2, pp. 58-70.
- BOER (P. Den). *Naar een Geschiedenis van de Dood*. Tijdschrift voor Geschiedenis, 89 (1976), 1, pp. 161-201.
- CHAUNU (P.). *Démographie, où est ta victoire ? La mort se porte bien*. Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, p. 22.
- CHAUNU (P.). *Eloge de la Mort*. (Dossier réalisé par P. Chaunu) Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, pp. 15-22 ?
- CHAUNU (P.). *La Mort à Paris*. (Hfd. 1 La crise de la mort aujourd'hui) Paris, 1978, pp. 3-27.
- CHAUNU (P.). *Legs, messes et testaments. „Tu Mourras“*. Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, pp. 20-21.
- ENDE (H. van den), VERHOEF (M.). *Inductieve Statistiek voor Gedragwetenschappen*. Brussel, 1973, 330 p.
- EYNDEN (T. van den), KABEL (M.) e.a. *Sociologen over doodsproblematiek*. Een literatuuroverzicht. Mens en Maatschappij, 48 (1973), 4, pp. 392-414.
- FOGUENNE (M.). *De Kondratieff-beweging opnieuw in de belangstelling*. BBL-Berichten, (1982), 23, 8 p.
- FRÖHLICH (W. D.). *Angst. Gefabrensignale und ihre Psychologische Bedeutung*. Nördlingen, 1982, 281 p.
- GAUS (H.). *Menselijk gedrag tijdens langdurige economische recessies (een schets)*. Malle, 1981, 108 p.
- HAHN (A.). *Tod und Individualität*. Eine Übersicht über neuere Französische Literatur. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 31 (1979), pp. 746-765.
- LEBBE (C.). *Het verlies van de dood. Ariès en het sterven van de Westerse mens*. Knack, 1983, 18, p. 134.
- STONE (L.). *Death and its History*. New York Review of Books, 25 (1978), 15, pp. 22-23.
- VOVELLE (M.). *De la mise en bière à la mise en livres*. Les Nouvelles Littéraires, 54 (1976), 2528, p. 18.